

HÂTİME (الخاتمة)

İnsan hayatının iman açısından iyi veya kötü bir şekilde sona ermesi anlamında bir tâbir.

Sözlükte “tamamlamak, bitirmek, sona erdirmek” anlamına gelen *hatm* (hî-tâm) masdarından türemiş bir isim olup “son, sonuç, nihayet” demektir. İslâmî gelenekle yetişen toplumlarda hâtîme hayatın nasıl sonuçlanacağı, son nefeste imanın korunup korunamayacağı şeklinde anlaşılmaktadır. Dünyadan imanla göç etmeye *hüsn-i hâtîme*, imandan yoksun olarak gitmeye de *sû-i hâtîme* denilmiştir. Arapça literatürde birincisi *hâtîmetü'l-hayr*, *hüsnü'l-hâtîme*, ikincisi *sûü'l-hâtîme* biçiminde yer almaktadır (krş. Gazzâlî, IV, 173; Makrîzî, vr. 351^a).

Kur'an-ı Kerim'de hâtîme kelimesi geçmemekle birlikte hâtîmenin ifade ettiği kavram Kur'an'ın muhtevasına uygun düşmektedir. Zira Kur'an'ın önerdiği kurtuluş (fevz) hem dünya hem de âhîret mutluluğunu amaçlamaktadır. Bunu sağlamanın temel ilkesi de iman ve sâlih ameldir. Dünya hayatını bu ilkeye uygun olarak yaşayan bir mükellefin ebedî âlemde de mutlu olacağını, imanı ve amel-i sâlihî konu edinen birçok âyet haber vermektedir. Ancak insan iyiliğe özendiren yetenek, imkân ve vasıtaların yanında kötülüğe sevkeden bazı faktörlerin etkilerine mâruzdur. Bu sebeple yaşantısının ileriki yıllarında olumsuz faktörlerin tesiriyle mânevî hayatı açısından kötü bir mecraza sürüklenebilir. Kur'an-ı Kerim'de, önceleri ilâhî gerçeklere vâkıf bir mümin iken daha sonra nefsânî arzularına ve şeytana uymak suretiyle kötüler arasına karışıp cezalandırılan kişilerden bahsedildiği gibi (bk. el-A'râf 7/175-176; el-Kasas 28/76-82; ayrıca bk. BEL'AM b. BÂ'ÜRÂ; KÂRÛN), peygamberler aracılığıyla tebliğ edilen hak dini benimsedikten sonra bundan ayrılan toplumların varlığı da haber verilir (meselâ bk. el-Bakara 2/213; Yûnus 10/19; Fâtır 35/42). Ayrıca Hz. Yûsuf'un ve Hz. Mûsâ'ya iman eden sihirbazların Allah'tan mümin olarak ölmelelerini talep ettikleri ifade edilmekte (el-A'râf 7/126; Yûsuf 12/101), müminlere de iyilerle beraber ölmeyi Allah'tan istemeleri öğütlenmektedir (Âl-i İmrân 3/193). Her namazda okunan Fâtîha sûresinin 6. âyeti müfessir Taberî'nin tercihine göre (Câmi'u'l-beyân, I, 55-57), “Bize doğru yolda sebat ver, ömrümüzün geri kalan

kısımında da bizi o yoldan ayırma” şeklinde anlaşılmalıdır. Hz. Peygamber'in Fâtîha'sız namaz olamayacağını belirtirken (Müsned, II, 241, 278; İbn Mâce, “İkâme”, I, 1; Tirmizî, “Mevâkitü's-şalât”, 116) amaçlarından biri de her rek'atta okunan bu sûrenin, dünya ve âhîret mutluluğuna erdirecek hak yoldan ayrılmama şuurunu sürekli tazelenmesini sağlamaktır. Ayrıca Âl-i İmrân sûresinde (3/8) yer alan, “Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriktip haktan çevirme” meâlindeki âyet de bu konuyla ilgilidir. Nitekim Taberî, âyetin tefsiri münasebetiyle Resûl-i Ekrem'in şu duayı sık sık tekrar ettiğini kaydetmektedir: “Ey kalpleri halden hale çeviren Allah! Benim gönlümü dinin üzere sâbit kıl” (Câmi'u'l-beyân, III, 125-126; krş. Müsned, IV, 182, 418; İbn Mâce, “Du'â”, 2; Tirmizî, “Kâder”, 7).

Hz. Peygamber'in namazlardan sonra okuduğu rivayet edilen dualardan biri şöyledir: “Allahım! Senden niyazım şudur ki ömrümün en hayırlısı son demleri, amelimin en hayırlısı bitimi, günlerimin en hayırlısı da sana kavuştuğum gün olsun” (Nevevî, s. 69; Heysemî, X, 110). İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, “Rabbim! Bütün işlerde âkîbetimizi hayırlı kıl, bizi dünya mahcubiyetinden ve âhîret azabından koru” şeklindeki bir duayı Resûlullah'a nisbet etmiş ve bunun hâtîmetü'l-hayr ile ilgili olarak nakledilen dua olduğunu söylemiştir (Keşfü'l-hafâ', I, 180). Benzer dua ve niyazların ashaptan itibaren birçok müslüman tarafından yapıldığı şüphesizdir (bazı örnekleri için bk. Makrîzî, vr. 354^{a-b}).

Başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere bütün İslâmî kaynaklarda, dünya ve âhîret mutluluğu anlamındaki kurtuluş samimi imana ve elden geldikçe iyi davranışa bağlanmaktadır. Ancak insanın başlangıçta iyi yolda bulunurken daha sonra kötülüğe yönelmesi ve bu haliyle ebediyet âlemine intikal etmesi mümkündür. Bunun için kişinin ümitle korku arasında olması, yani Allah'ın engin rahmetine gönül bağlamakla beraber kendini güvencede görüp fazilet kazanma ve kernalini arttırma yolunda zaaf göstermemesi gerekir. Kötü sonuçtan korkma bu mânada anlaşılmalıdır. Bu sebeple, irşad faaliyetlerinde sakındırma (inzâr) yöntemini kullanmayı tercih eden kişilerin müminin son nefesindeki durumunu fazlasıyla tehlikeli göstermeleri naslar çerçevesindeki İslâmî telakki, Allah'ın adalet ve lutufla muamele edişi prensibiyle bağdaşmadığı gibi insan psikolojisine de ters düşmek-

tedir. Kurtuluş dindarlığa, dindarlık da samimi inanç ve dürüstlüğe bağlı olduğuna göre kurtuluş için önemli olan kişinin hayati boyunca mümin ve dürüst kalmasıdır. Son nefeste, ömür boyu izlenen yolun dışında lehte veya aleyhte beklenmedik gelişmelerin olması ve meselâ söylendiği üzere şeytanın hile ve kurnazlığıyla imanın elden gitmesi düşünülemez. Dindarlık bir hayat tarzıdır ve insanlar yaşadıkları hayata göre son nefeslerini verirler (ayrıca bk. İSTİSNA; MUVAFÂT).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, “h̄tm” md.; *Tacü'l-ʿarûs*, “h̄tm” md.; *Müsned*, I, 120, 223, 257; II, 241, 278; IV, 182, 418; İbn Mâce, “İkâme”, 11, “Du'â”, 2; Tirmizî, “Mevâkitü's-şalât”, 116, “Kâder”, 7; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 55-57; III, 125-126; Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 7-9, 173-180; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 146; XVIII, 216-222; Nevevî, *el-Ezkâr*, Kahire 1375/1956, s. 69; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kurʿân*, IV, 337; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, X, 110; Makrîzî, *Huşûlü'l-inʿâm ve'l-meyr bi-sü'ali hâtîmeti'l-hayr*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 4937, vr. 348^b-354^b; Ali el-Kârî, *el-Mukaddimetü's-sâlime fi hafv'l-hâtîme* (nşr. Hasan Selmân), Amman 1409/1989, tür.yer.; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, I, 180; Âlüsî, *Rûhu'l-meʿâni*, IV, 165; XIII, 63; Ahmed Rızâ, *Muʿcemü'l-metni'l-luğa*, Beyrut 1377/1958, II, 226-227.

MUHAMMED ARUÇI

HÂTİMETÜ'L-EŞ'ÂR (خاتمة الأشعار)

Fatîm Efendi'nin
(ö. 1866)

Sâlim tezkiresine zeyil olarak kaleme aldığı şuarâ tezkiresi
(bk. FATÎN EFENDİ).

HÂTİMÎ (الحاتمى)

Ebû Âlî Muhammed
b. Hasen (Hüseyn) b. Muzaffer
el-Bağdâdî el-Hâtimî
(ö. 388/998)

Dil âlimi, edebiyat tenkitçisi
ve kâtip.

310 (922) yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Hâtimî nisbesinin dedesi Hâtim'den geldiği (İbn Hallikân, IV, 367), babasının da şair olduğu kaydedilmektedir. Gulâmu Sa'leb olarak tanınan Ebû Ömer ez-Zâhid'in talebesi olmuş, İbn Düreyd'e yetişerek derslerine katılmış (Yâkût, XVIII, 154), on dokuz yaşında iken Hamdânî Hükümdarı Seyfûddevl'e'nin himayesine girmiş ve bu sayede Ebû Ali el-Fârisî, İbn

Hâleveyh ve Mütenebbî gibi edip ve âlimler arasında önemli bir yer edinmiştir. İçlerinde Kâdî Ebû Ali et-Tenûhî gibi tanınmış simaların da bulunduğu birçok kimse onun talebesi olmuştur. Ancak Hâtîmî'nin idarî ve edebî alanda daha önemli ve nüfuzlu bir yere gelmesi, 339 (950) yılında Büveyhî Emîri Muizzüddeve'ye kâtip olmasından ve ardından Mutî'-Lil-lâh'ın veziri Ebû Muhammed el-Mühellebî ile tanışıp dostluk kurmasından sonra gerçekleşmiş, edebiyat ve diğer ilimler alanındaki geniş bilgisi sayesinde Seyfûddeve'den sonra Bağdat'ta birçok emîre kâtiplik yapmıştır. Mütenebbî Bağdat'a geldiğinde (352/963) onunla karşılaşarak şiir ve edebiyat konularında kendisiyle münazara yapmış, bu münazaralardan sonra yazdığı risâlelerle edebiyat dünyasındaki şöhretinin zirvesine ulaşmıştır. Hâtîmî 26 Rebîülâhîr 388 (27 Nisan 998) tarihinde Bağdat'ta vefat etti.

Hâtîmî geçimsiz, kıskanç, hırslı, kendini beğenmiş, münakaşadan ve başkalarını eleştirmekten hoşlanan bir insan olduğu için yakın çevresi ve meslektaşları tarafından pek sevilmezdi. Buna rağmen ilmi ve edebî gücü sayesinde kendisini kabul ettirmiş, devlet adamları ve meslektaşları arasında önemli bir yer edinmişti. Kötü huyları yüzünden Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbnü'l-Haccac ve diğer bazı kişiler tarafından hicvedilmiştir. Dönemindeki fikir hareketlerinden faydalanmakla kalmamış, bu hareketlere kendisi de önemli katkılarda bulunmuştur. Başta şiir tenkidi olmak üzere edebî tenkidin temellerini atmış, belâgat ve tenkit terimlerine yenilerini eklemiş ve eski terimlerden bazılarını açıklayarak bunların yerleşmesinde önemli bir görev ifa etmiştir. Zekî Mübarek, Hâtîmî'nin şiir tenkidindeki yerine işaret ettikten sonra onun tenkide dair görüşlerinin çağımız tenkitçilerinin seviyesinde olduğunu ifade etmiştir (*en-Nesrû'l-fenni*, s. 113). Hâtîmî, daha sonraki asırlarda edebiyat tenkitçilerinin büyük bir kısmı için örnek ve kaynak olmuştur; bu etkisi günümüzde de gözlenmektedir (Nebîl Reşâd Nevfel, s. 171-173). Ancak V. (XI.) yüzyıldan sonra en önemli görüşlerini ihtiva eden eserlerinin çoğunun kaybolması ve Aristo mantığına dayalı kuralcı belâgatın ön plana çıkarak zevkiselime dayalı edebî tenkit çalışmalarının ikinci derecede kalması sebebiyle Hâtîmî'ye ilginin azaldığı görülür.

Kaynaklarda aynı zamanda şair olarak da nitelendirilen Hâtîmî'den Seyfûddeve-

le, Halife Kâdir-Billâh, Vezir Şemsülmeâlî ve diğer bazı devlet büyükleri için yazdığı birkaç kaside ile Nâbiga ez-Zübânî'nin şiirlerinden yaptığı tazminleri içeren bir hamâse ve bir gece tasviri günümüze ulaşmıştır (şiirleri için bk. Ebû Ali b. Muhasin et-Tenûhî, III, 14, 26; Seâlibî, III, 120-124; Yâkût, XVIII, 157-159). Bu parçaların Hâtîmî'nin babasına veya kendisinin bir oğluna ait olabileceğini ileri sürerler varsa da (*EP* [İng.], *Suppl.*, s. 361) bizzat öğrencisi Kâdî Ebû Ali b. Muhasin et-Tenûhî tarafından Hâtîmî'den nakledilmiş şiirlerinin bulunması (*Neşvârü'l-muhâdara*, III, 14, 26) bu ihtimale imkân vermemekte, buna karşılık Hâtîmî'nin az sayıda şiir yazan şairlerden (mukillûn) olduğu yolundaki hüküm daha isabetli görünmektedir.

Hâtîmî'nin edebî tenkide dair fikirlerini edebiyat anlayışı, belâgat ve kısımları ile serika'ya dair görüşleri olmak üzere üç bölümde toplamak mümkündür. *Sırrü's-şinâ'a* adlı eserinde ortaya koyduğu, bir edibin sahip olması gereken temel kültür hakkındaki düşünceleri de bunlara ilâve edilebilir.

Eserleri. Hâtîmî edebî sanatlarla, şiire ve özellikle edebî tenkide dair birçok kitap yazmıştır. Bazıları günümüze kadar gelen, bazıları da sadece kaynaklarda zikredilen başlıca eserleri şunlardır: 1. *er-Risâletü'l-mûdîha* (*muvađđıha fi zikri serikâti Ebi'l-Şayyib el-Mütenebbî ve sâkıti şîrih*). Hâtîmî'nin, Mütenebbî ile yaptığı sert münazaraları sonunda Abbâsî Veziri Ebû'l-Ferec Muhammed b. Abbas için yazdığı ilk risâlesidir. Kendisine şöhret kazandıran en önemli eserlerinden biri olup aynı zamanda Mütenebbî'ye ait şiirlerin tenkidi konusunda telif edilmiş doyurucu ilk risâledir. Zamanla Mütenebbî'nin şiirleri hakkında ve edebî tenkit alanında yapılan çalışmaların esası ve kaynağı haline gelen *er-Risâletü'l-mûdîha*, Muhammed Yûsuf Necm tarafından çeşitli indeks ve notlar ilâvesiyle neşredilmiştir (Beyrut 1385/1965). Eser bazı kaynaklarda *el-Hâtîmiyye* ve *Cebhetü'l-edeb* adlarıyla anılmaktaysa da bunlardan birincisi, Hâtîmî'nin diğer bir eseri olan *er-Risâletü'l-Hâtîmiyye* ile karıştırılmasından ileri gelmiş, ikincisi de mukaddime yer alan "cebhetü'l-edeb" tabirinden doğmuştur. Esasen mukaddimenin sonunda Hâtîmî eserine *el-Mûdîha* adını verdiğini açıkça ifade etmektedir. Bu risâlenin yazılmasının en önemli sebebi, Mütenebbî ile arası açılan Büveyhî Veziri Mühellebî'nin Bağdat'taki

kâtip ve şairleri Mütenebbî aleyhine tahrik etmesidir. Mütenebbî Bağdat'a gelince Mühellebî, aralarında Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin de bulunduğu bazı kimselele birlikte onu ziyaret ederek rakipleri olan Hamdânîler'e övgü şiirleri yazdığı gibi kendisine de yazmasını istedi. Ancak hükümdarlardan başkasını övmeyi kendine yakıştıramayan Mütenebbî bu isteği kabul etmeyince vezir şair ve edipleri onun aleyhine tahrik etti. Vezirle birlikte Muizzüddeve de Mütenebbî'den hoşlanmadığı için ona karşı genel bir tavır oluştu. Bu ortamda Hâtîmî, Mütenebbî ile yaptığı sert tartışma sonunda bütün bilgi ve maharetini ortaya koyduğu söz konusu risâlesini kaleme alarak eserde kendisinin ve Bağdatlı meslektaşlarının onun aleyhindeki duygu ve düşüncelerinin yanı sıra şiir, serika, belâgat vb. edebî konulara dair görüşlerini de açıklama fırsatını buldu. Ancak Hâtîmî, risâlenin sonunda duygusallıktan uzaklaşıp Mütenebbî hakkında daha insafli ve tarafsız davranarak onun eksik ve yanlışlarını değil şiirinin ve methiyelerinin güzelliklerini dile getireceği bir başka risâle yazmaya karar verdiğini belirtmektedir. 2. *er-Risâletü'l-Hâtîmiyye fîmâ vâfağa'l-Mütenebbî fi şîrihi kelâme Aristo fi'l-hikme* (*Muđđâhâtü şîri'l-Mütenebbî li-ke-lâmi Aristo*). Hâtîmî'nin şöhretini artıran bir başka önemli çalışmasıdır. Müellif, hacim ve muhteva bakımından farklı birçok metni bulunan risâlede (bk. [nşr. Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî], nâşirin mukaddimesi, s. 208-211) Mütenebbî'nin bazı şiirleriyle Aristo'ya nisbet edilen hikmetler arasındaki ilgi ve benzerlikler üzerinde durarak onların Aristo'nun sözlerinden alındığı veya onlara dayandığı sonucuna varmıştır. Halbuki başta *el-Vesâta* sahibi Kâdî el-Cürçânî olmak üzere birçok tenkitçi, bunların şairler arasında öteden beri kullanılmamış ortak kavramlar şeklinde birer rastlantı (müvârede / tevârüdü'l-havâtur / iltikâü'l-hâtireyn) olduğunu kabul etmiştir (*a.g.e.*, s. 222). Hâtîmî, şiir tenkidinin temellerini atan ilk ve en önemli tenkitçiler arasında yer almasına vesile olan risâlesini *er-Risâletü'l-mûdîha*'nın ardından 354'ten (965) sonra yazmıştır. Bazı araştırmacıların söylediği gibi bu risâleyi Mütenebbî'yi kötülemek veya onun eksiklerini tamamlamak için kaleme almamıştır. Çünkü bu sırada araları düzelmeye başlamıştı ve eserin muhtevası da bunu göstermektedir. Hâtîmî risâlede, Aristo'nun sözleriyle Mütenebbî'nin beyitleri arasındaki ben-

zerlik ve farklılıklara işaret etmiştir. Üsâme b. Münkız *el-Bedî' fi nakdi's-şî'r*'inde, *er-Risâletü'l-Hâtimîyye* başta olmak üzere Hâtimî'nin üç eserinden faydalanmış, bunlardan *el-Hâlî ve'l-âtlî* ile *Hilyetü'l-muḥâḍara*'yı mukaddimesinde zikretmiştir. Ancak eserin "el-Hâlî ve'l-âkd" başlıklı bölümünde (s. 259-283), *er-Risâletü'l-Hâtimîyye*'nin mukaddimesi dışındaki metninin tamamını naklettiği halde bundan söz etmemiştir. Mütenebbî'nin Aristo'dan faydalanarak Yunan kültüründen etkilendiğini düşünen şarkiyatçıların yakından ilgilendiği *er-Risâletü'l-Hâtimîyye*, ilk defa Antûn Bûlâd tarafından *Râşidü Sûriye* adlı mecmuada (Beyrut 1868) kısmen neşredilmiştir. Daha sonra Mersafî'nin *el-Vesiletü'l-edebîyye*'si içinde (Kahire 1292) ve *et-Tuḥfetü'l-behiyye ve't-turfetü's-şehâye* adlı bir mecmuada yayımlanan risâleyi (İstanbul 1302) O. Rescher *Die Risâlet el-Hâtimîyye* adıyla Almanca'ya çevirerek yayımlamıştır (*Islamica*, II/3, [1926], s. 439-473). Eseri Fuâd Efrâm el-Bustânî de neşretmiş (*Mecelletü'l-Meşrîk*, Beyrut 1931), bu neşrin ayrı basımı da yapılmıştır. İbrâhim ed-Desûkî tarafından *el-Münâzara beyne'l-Hâtimî ve'l-Mütenebbî bi-Medîneti Bağdâd* adıyla yayımlanan eseri (Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed el-Amîdî'nin *el-İbâne 'an serikâti'l-Mütenebbî*'si içinde, Kahire 1961, s. 251-270), Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî "Muḍâhâtü şî'ri'l-Mütenebbî li-ke'lâmî Aristô" (*Mecelletü Külliyyeti's-şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, sy. 1 [Mekke 1393-1394], s. 203-272) ve Hasan Muhammed eş-Şemmâ "Münâzara beyne Ebi't-Ṭayyib el-Mütenebbî ve'l-Hâtimî" (*Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb bi-Câmi'a-ti'Riyâd*, sy. 4 [Demmâm 1395-1396], s. 237-295) başlıkları altında neşretmişlerdir. 3. *Hilyetü'l-muḥâḍara* (fi şinâ'a-ti's-şî'r). Kudâme b. Ca'fer, İbn Kuteybe, Sa'leb ve İbnü'l-Mu'tez gibi daha önceki edip ve münekkîtlerin görüşlerini ihtiva eden, ayrıca onlardan farklı olarak serika konusuna da yer veren (İhsan Abbas, s. 256) şiir ve edebî tenkide dair önemli bir eser olup daha sonraki edip ve tenkitçiler için vazgeçilmez bir kaynak sayılmıştır. Hâtimî, bir antoloji olarak da kabul edilebilecek olan bu eserinde çeşitli şairlerden aldığı şiirleri incelerken edebiyat, şiir ve özellikle kasideyi yapıyla ilgili görüşlerini ortaya koymuştur. Onun bu görüşleri birçok edebiyatçı ve münekkît için bir mesnet teşkil etmiş, onlara yeni ufuklar açmıştır. Bundan dolayı *Hilye-*

tü'l-muḥâḍara telifinden hemen sonra tanınan ve aranan bir eser haline gelmiş, birçok müellif ondan nakiller yapmıştır. Meselâ İbn Reşîk *el-'Umde*'sinde, serika başta olmak üzere çeşitli konularda *Hilye*'den faydalanmış ve onun metodunu benimsemiştir. İbn Reşîk'in tenkit ve belâgat terimleri hususunda da *Hilye*'den çok faydalandığı görülmektedir. Buna rağmen *el-'Umde*, üslûbunun güzelliği sebebiyle *Hilyetü'l-muḥâḍara*'dan daha çok meşhur olmuştur. Eserin Hilâl Nâcî (Beyrut 1978) ve Ca'fer el-Kettânî (I-II, Bağdat 1979) tarafından iki neşri gerçekleştirilmiştir. Zekî Zâkir el-Ânî bu neşirlerdeki eksiklikler, hatalar ve eserin görülemeyen yazma nüshalarına dair bir makale yayımlamıştır (bk. bibl.). 4. *Sırrü's-şinâ'a*. Bir edibin bilmesi gereken hususlara dair olup Râgib Paşa Kütüphanesi'nde (nr. 1317) ve Kahire'de (Ma'hedü'l-maḥtûḫâti'l-Arabiyye, Edeb, nr. 841) yazma nüshaları bulunmaktadır. 5. *el-Emsâlü'l-meşhûre fi'l-ḥikemi'l-menşûre min neşâ'ihî Aristûtâlîs el-Hakîm* (Mektebetü'l-belediyye bi'l-İskenderiyye, nr. 2043; bk. Nebîl Reşâd Nevfel, s. 176). 6. *el-Hâlî ve'l-âtlî*. Günümüze ulaşmış olmadığı bilinmeyen eser şiire dair olup diğer eserlerindeki işaretlerden anlaşıldığına göre daha çok cinas, tûbak, isti'are, işaret, teşbih, tebliğ ve tasdır gibi sanatları ele almaktadır. 7. *el-Hilbâce* (fi şifati's-şî'r). Vezir İbn Sa'dân (Hüseyn b. Ahmed) için yazılmıştır. Hâtimî, bu vezir için kötü sözler söyleyen birisinden kinaye olarak esere *el-Hilbâce* (ahmak) adını vermiştir. Yâkût *Mu'cemü'l-üdeba'*'da bu eserden nakiller yapmıştır (XVIII, 157-159). 8. *er-Risâletü'l-bâhire* (*el-Muğassil*). Ebû'l-Hasan el-Bettî'nin meziyetlerine dairdir. 9. *Muḥtaşarü'l-'Arabiyye*. Nahivle ilgili bir eser olduğu kaydedilmektedir (*Muḍâhâtü şî'ri'l-Mütenebbî* [nşr. Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî], nâşirin mukaddimesi, s. 206). Müellifin bunlardan başka *el-Berâ'a*, *el-Mecâz*, *el-Mî'yâr ve'l-muvâzene*, *Müntezâ'u'l-aḥbâr ve maḥbû'u'l-eş'âr*, *'Uyûnü'l-kâtib*, *Vaḳ'atü'l-Edhem*, *Kitâb fi'l-luğa*, *er-Risâletü'n-nâciye* ve *Risâletü's-şarâb* gibi eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.

Hâtimî hakkında Nebîl Reşâd Nevfel tarafından *Ebû 'Alî el-Hâtimî: efkârühü'n-naḳdiyye ve taḥbîkâtüh* adıyla bir çalışma yapılmış (bk. bibl.), eserde Hâtimî'nin edebî tenkit ve belâgat terimlerine dair görüşleri diğer edebiyat tenkitçilerinin görüşleriyle karşılaştırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hâtimî, *er-Risâletü'l-muḍâḫa* (nşr. M. Yûsuf Necm), Beyrut 1385/1965, neşredenin mukaddimesi, s. he-mim; a.mlf., *Muḍâhâtü şî'ri'l-Mütenebbî li-ke'lâmî Aristô* (nşr. Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî, *Mecelletü Külliyyeti's-şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, sy. 1, Mekke 1393-94 içinde), s. 230-272, ayrıca bk. neşredenin giriş, s. 203-229; Ebû Ali b. Muhassin et-Tenûhî, *Neşvarü'l-muḥâḍara ve aḥbârü'l-muzâkere* (nşr. Abbûd eş-Şâlcî), Beyrut 1392/1972, III, 14, 26; V, 195; VI, 182; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mü'ânese* (nşr. Ahmed Emîn - Ahmed ez-Zeyn), Kahire 1953, I, 135; Seâlibî, *Yetimetü'd-dehr*, III, 120-124; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 214; Üsâme b. Münkız, *el-Bedî' fi nakdi's-şî'r* (nşr. Ahmed Ahmed Bedevî), Kahire 1380/1960, s. 8, 259-283; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, XVIII, 154-179; İbnü'l-Kiftî, *İnbâḫü'r-ruvâḫ*, III, 103-104; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 362-367; Süyûtî, *Buğyetü'l-uu'ât*, I, 87-89; *Keşfü'z-zunûn*, I, 670; II, 988, 1850, 1905; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 129; Zekî Mübârek, *en-Neşrü'l-fennî*, Beyrut 1934, s. 113; Sezgin, *GAS*, II, 488; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, II, 569-572; G. J. H. Van Gelder, *Beyond the Line*, Leiden 1982, s. 82-89; İhsan Abbas, *Târîhu'n-naḳdî'l-edebî 'indel-'Arab*, Beyrut 1983, s. 253-270; Sâlihîyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, II, 119-120; Yûsuf el-Bedî, *eş-Şubḫü'l-münbî* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), Kahire 1994, s. 128-138; Nebîl Reşâd Nevfel, *Ebû 'Alî el-Hâtimî: efkârühü'n-naḳdiyye ve taḥbîkâtüh*, İskenderiye, ts. (Münşeâtü'l-maârif); O. Rescher, "Die Risalet el-Hâtimîyye", *Islamica*, II/3, Leipzig 1926, s. 439-473; Hasan Muhammed eş-Şemmâ, "Münâzara beyne Ebi't-Ṭayyib el-Mütenebbî ve'l-Hâtimî", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb bi-Câmi'a-ti'Riyâd*, sy. 4, Demmâm 1395-96/1975-76, s. 237-295; Zekî Zâkir el-Ânî, "Ḥavle Kitâbi Hilyetü'l-muḥâḍara li'l-Hâtimî", *el-Mevrid*, IX/3, Bağdad 1400/1980, s. 392-395; S. A. Bonebaker, "al-Hâtimî", *El² Suppl.* (Ing.), s. 361-362.

ZÜLFİKAR TÜCCAR

HATİP

(bk. HİTÂBET; HUTBE).

HATİP EBRUSU

(bk. EBRU).

HATM

(bk. TAB'-ı KALB).

HATM-i HÂCEGÂN

(ختم خواجگان)

Nakşibendiyye tarikatının özellikle Hâlidîyye kolunda uygulanan bir zikir şekli.

Başında ve sonunda okunan Fâtiha sûresi Kur'an'ın özeti ve hatmedilmesi gibi sayıldığı için bu zikre hatm-i hâcegân denilmiştir. Eski Nakşibendî kaynaklarında